

844.161.2(082)

У 45

Міністерство освіти України

У45

Криворізький державний педагогічний інститут

Українська мова: питання системи і функціонування

Кривий Ріг
1995

✓ Арешенков Ю.О., Скиба М. Поняття "стиль" у сучасному мовознавстві: аксіома чи проблема	3
✓ Бондаренко Л.Г. Із спостережень над структурно-семантичними особливостями лексичного повтору як елемента зв'язності тексту	8
✓ Вавринюк Т.І. Діалог у казковому тексті	13
✓ Віняр Г.М. Особливості оформлення новотворів способом телескопії	17
✓ Кажан В.І., Калініна Р.П. Синонімічні і антонімічні відношення в термінології	20
✓ Колоїз Ж.В. Усталені вислови у функції заголовка (на матеріалі публіцистики С. Єфремова)	27
✓ Конюхова Л.І. Щодо з'ясування змісту термінів "парцеляція" і "приєднання"	31
✓ Шпачук Л.Р. Про деякі погляди на лексико-семантичний спосіб словотвору	38
✓ Явір В.В. Складні речення фразеологізованої структури	42
✓ Білоусенко П.І. Суфікс <u>-ак</u> в історії дериваційної системи української мови(назви осіб)	48
✓ Вербовий М.В. Спостереження над лексикою одного тексту Г. Сковороди ("Басни Харьковскія")	59
✓ Іншакова І.А. Деривати з конфіксом <u>під</u> -...- <u>ник</u> в історії української мови	69

Складні речення фразеологізованої структури

Крім складних речень вільної структури, в синтаксичній системі української мови, точніше на периферії її синтаксичної системи функціонують і речення фразеологізованої, або зв'язної структури, які в мовознавчій літературі називають по-різному: синтаксичними фразеологізмами (Н.Ю. Шведова), фразеосхемами (Д.М. Шмельов), синтаксичними ідіомами (Л.І. Ройзензон), напр.: Демократія демократією, але ж є загальноприйняті морально-етичні критерії (Б. Олі); Судити його не судили, але й нагородити не нагородили (Газ); Хочеш не хочеш, а доводиться погоджуватися з такими висновками (Газ); А щодо приватизації, то в самісіньку точку попали (ГУ); Що ні, то ні (розм.); Що гарна, то гарна; В тім-то й річ, що всі ці винуватці живі (Б.Ол.).

І якщо дослідженню структурно-семантичних, функціональних, стилістичних та інших параметрів складних речень "вільної" структури в останні десятиліття було приділено в українському мовознавстві чимало уваги (І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, С.І. Дорошенко, П.С. Дудик, К.Ф. Шульжук та ін.), то речення фразеологізованої структури залишилися поза увагою українських мовознавців.

Між тим вони є однією із складових синтаксичної системи мови, і дослідження цих конструкцій, безумовно, заповнило б одну з ланок у розвідках українського синтаксису.

В україністиці їх чи не вперше помітив С. Смеречинський у своїх "Нарисах з української синтакси...", де він розглянув їх з погляду лексичного повтору. А Л.А. Булаховський звернув увагу на деякі їх стилістичні особливості і то лише на фразеологізовані конструкції з протиставними відношеннями.

У російському мовознавстві ці структурно-семантичні моделі досліджувалися як на рівні простого, так і складного речень (Н.Ю. Шведова, Д.М. Шмельов, Л.І. Ройзензон, Н.Ф. Ісламова та ін.). Так, Л.І. Ройзензон ще в 50-х роках прийшов до висновку, що на відміну від усталеної в лінгвістиці думки, фразеологічні зв'язки в

мові значно ширші й багатші, що фразеологія більшою чи меншою мірою пронизує всі "пори" мови, обіймає всі сторони мови як системи (3, 84). Н.Ю. Шведова поклала початок обстеженню фразеологізованих конструкцій на рівні простого речення, властивих розмовному стилю, і окреслила їх особливості на структурно-граматичному і семантичному рівнях (7, 54). Д.М. Шмельовим були розглянуті фразеологізовані конструкції з лексичними повнотами і запереченням, сформульовані їхні лексико-семантичні й структурні риси (9, 50-57).

Російські мовознавці кваліфікують речення фразеологізованої структури (Всем праздникам праздник; Чем не праздник; Помощь мне не помогут; умру - узнают та інш.) як синтаксично зв'язані утворення, значення яких безпосередньо не впливає із значень компонентів, а виводиться із структурної схеми речення в цілому (Д.М. Шмельов). І це їх визначення принципових заперечень не викликає. Хоча такі конструкції неоднорідні як за ступенем фразеологізації обох чи одного з компонентів моделі, так і за семантикою, стилістичними особливостями, частотністю функціонування і деякими іншими показниками.

Тому наведемо найбільш виразні ознаки таких фразеологізованих структур, які тією чи іншою мірою властиві різним їх моделям.

1. Фіксована модель у цілому (Війна війною, а життя життям; Досвід досвідом, але і я злякався; Ображайся не ображайся, а потрібна ясність; Чого не було, того не було тощо).

2. Усталений порядок слів.

3. Наявність чітко визначених і обмежених у варіюванні граматичних форм чи службових слів.

4. Відтворюваність моделі на структурному рівні при вільному лексичному її наповненні.

5. Синтаксично обумовлений фразеологізований зв'язок.

6. Семантична цілісність.

7. Лексико-семантична замкнутість.

8. Експресивно-образний план вираження.

9. Функціональна обмеженість.

10. Використання їх на тлі контексту (монологічне й діалогічне мовлення).

Ці ознаки сформульовані на матеріалі обстеження й аналізу понад 10 тис. одиниць прикладів з художньої літератури, мови засобів масової інформації, усного мовлення, наукового й публіцистичного стилів тощо.

Аналіз показує, що переважній більшості цих речень не властива фразеологізація якогось конкретного слова, фразеологізованою є сама схема речення, причому структурно організуючим елементом є не форми якогось окремого ж таки слова, а певні форми (чи форма) іменника, дієслова чи іншої частини мови і певні відношення, що реалізуються структурною моделлю в цілому: Хотіли б ви того чи не хотіли, але знали, бо така у Вас посада (Б. Ол.) - дієсл. + (чи) не + дієсл., а ...; Але класика класикою, а на найбільш київській вулиці Києва - Андріївському узвозі все було інакше (ЛУ) - ім_н + ім_{ор}, а ...

Одна з основних відмінностей цих конструкцій від синтаксично "вільних" полягає в тому, що вони не поступають у парадигматичні відношення, як це властиво синтаксично вільним конструкціям. Тому вони є ізольовані від останніх.

Семантична замкнутість у різних структурних схем фразеологізованих речень різна. Різним є у них і ступінь семантичного членування, тобто мотивованості. Але спільною для них усіх є усталеність певної схеми, структурно-семантичної моделі.

На відміну від лексичних фразеологізмів, синтаксичним фразеологізованим структурам, отже, не властива лексична усталеність, "закам'янілість". Вони не пов'язані з окремими лексичними одиницями, але їм притаманна фіксована і незмінна схема (модель), яка чітко окреслених, досить обмежених у варіюванні граматичних форм або службових слів.

Тоді як лексичні фразеслогізми індивідуальні в лексичній сфері (хоча й у граматиці теж), індивідуальність фразеологізованих конструкцій виявляється на синтаксичному рівні, тобто на рівні певної моделі, для якої закономірним і звичайним є вільне лексичне наповнення при неодмінному збереженні певних форм та лінійного їх розташування в конструкції.

Розглянемо найбільш докладно відмінність між

фразеологізованими синтаксичними структурами і "вільними" синтаксичними одиницями з погляду структурно-семантичної співвідносності як перших, так і других.

Напр., розглянемо будь-яке речення "вільної" структури, у якому йдеться, скажімо, про якусь дію, що стосується певного об'єкта і причинових відношень щодо цього об'єкта: Вони мене не люблять, тому допомоги від них не буде (причина - наслідок). Чи передбачає перша частина саме такі відношення щодо другого компонента? Чи є певна заданість саме на такі відношення? Вони мене не люблять, а я їх люблю (протиставні); Вони мене не люблять, і я їх не люблю (єднальні); Допомоги від них не буде, бо вони мене не люблять. Як бачимо, можлива й перестановка предикативних компонентів, яка не порушує загальної модальності. Отже, у "вільних" складних реченнях перша частина, її структурно-семантична заданість не орієнтує на певні, якісь загальносемантичні відношення щодо другого предикативного компонента.

А тепер інша конструкція: Любити вони мене не люблять, але допомогу від них одержую; Любити вони мене не люблять, але допомагати допомагають. Структурно-граматична особливість першого компонента орієнтує на певні відношення щодо другої предикативної частини - протиставний сполучник, який може бути і відсутній, але відношення залишаються ті ж між обома частинами.

Чи можлива у таких випадках зміна лінійного розташування частин? Безумовно, ні. Бо вона зруйнує усталеність, заданість, тобто властиві фразеологізованій структурі. Напр.: Допомогу від них одержую... Чи передбачає ця частина заданість на відношення щодо другого компонента? Напр.: ... і я їм вдячний; але любити вони мене не люблять; хоч її мало; бо без неї сьогодні не проживеш тощо. Отже, фразеологічна структура в такому випадку руйнується і маємо речення "вільної" структури. Це, правда, не стосується тих конструкцій, у яких обидва складники щодо моделі тотожні: Любити вони мене не люблять, а допомагати допомагають. Тому смислові зв'язки в таких реченнях по суті обернено пропорціональні. У конструкціях, де другий компонент не є тотожним за структурою щодо препозитивної

частини, така заміна, як було уже сказано вище, без порушення фразеологізованої моделі неможлива: Робота роботою, а ...; Кохання - то кохання, але ...; Хочеш не хочеш, а ...; Що не ..., а ...; Щодо ..., то... та ін.

Якщо семантична єдність, нерозривність лексичних фразем обумовлюється їх внутрішньою єдністю, фразеологічним значенням, що соціально закріплюється за всім компонентним складом стійкого поєднання, то характерною особливістю синтаксичних фразеологізмів є заданість і певна усталеність структури. У мовленні відтворюється структура з індивідуальним лексичним наповненням. І, якщо смислова одиниця фразеологізму не має нічого спільного з лексичним значенням його складників (певних частин мови: сушити голову) і через те вони мають суто фіктивний характер, то у синтаксичних фразеологізмів, як бачимо, це перш за все стосується самої моделі, а не конкретних лексичних одиниць.

Аналіз фразеологізованих речень показує, що за значенням, змістом і формою вони не однотипні.

Так, найбільшу кількість із них (понад 79-89%) становлять речення з протиставно-зіставними відношеннями, у яких перший компонент є фіксованою моделлю з повторами, а другий, тобто постпозитивна частина, у структурному плані може бути як "вільною", не "зв'язаною" конструкцією, так і тотожною до першої: Дружба дружбою, а тютюнець свій (ГУ); Герої-то вони герої, але ти замовчи (У. Самч.); Чути чула, а бачити не бачила; Дружба дружбою, а служба службою.

Як бачимо, повтор не тільки формує структуру першої частини, а й є обов'язковою передумовою виникнення двочленної конструкції з протиставними відношеннями.

У цих конструкціях, як і в складносурядних реченнях "вільної" структури з зіставно-протиставними відношеннями, зовнішньою формальною ознакою цих відношень є наявність у них сполучників з протиставною семантикою.

Але якщо у "вільних" конструкціях препозитивний компонент, як правило, не передбачає загальносемантичних відношень, а отже, й відповідного формального показника, яким у цьому разі є протиставний сполучник, то у фразеологізованих речень ця

особливість притаманна їм як невід'ємна, істотна ознака.

У структурному плані вони переважно двокомпонентні. На функціональному рівні їм, як правило, властива контекстуальна обумовленість.

Конструкції фразеологізованої структури у залежності від головної категоріальної-граматичної форми і загальносемантичних відношень поділяються на кілька груп, основними з яких є чотири: іменні, дієслівні, ад'єктивні та формально співвідносні із складнопідрядними реченнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Булаховський Л.А.* Історичний коментар до української літературної мови/ Вибрані праці в п'яти томах: Т. 2. - К.: Наук. думка, 1977.
2. *Исламова Н.Ф.* Сложные фразеологизованные предложения, выражающие противительные отношения// Синтаксис сложного предложения/ Устойчивые структуры русского языка: Уч. пособ./ Казанск. ун-т. - Казань. 1985.
3. *Ройзензон Л.И.* К изучению природы сложных предложений/ о фразеологии сложновременных конструкций/. -Труды Узбекского гос. ун-та им. Алишера Навои. Новая серия. -Ташкент, 1956. - № 62.
4. *Ройзензон Л.И.* Синтаксис и фразеология// Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. - Львів: 1963.
5. *Русская грамматика.* Т. II. - М.: Наука, 1982.
6. *Смерчинський С.* Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. - Харків: Рад. шк., 1932.
7. *Шведова Н.Ю.* О некоторых типах фразеологизованных конструкций в строе русской разговорной речи// Вопр. языкознания. - 1958. - № 2.
8. *Шведова Н.Ю.* Очерки по синтаксису русской разговорной речи. - М.: Наука, 1960.
9. *Шмелев Д.Н.* О "связанных" синтаксических конструкциях в русском языке// Вопр. языкознания. - 1960. - № 5.